

Архітектурно-декоративна кераміка Києва XVII–XVIII століть

Архітектурно-декоративна кераміка, що зібрана під час археологічних розкопок на території Національного заповідника «Софія Київська» і зберігається в його фондах та інтер'єрі Софіївського собору, є частиною великого пласту досі недостатньо дослідженої категорії декоративно-прикладного мистецтва України. У пропонованій статті розглядається кераміка, що відноситься до XVII–XVIII ст. і відбиває певні етапи відродження в історичному житті Софіївського собору.

Тривалий період занепаду Софіївського храму після монголо-татарської навали до початку XVII ст. закінчився першим фундаментальним оновленням його Петром Могилою. Він провів ремонтні роботи у храмі і заснував при ньому чоловічій монастир. З цього періоду архітектурно-декоративної кераміки майже не збереглося, але у фондах заповідника є комплект кахель із груби першої половини XVII ст., що була розкопана на Подолі в Києві і датована монетами початку XVII ст. До нього входять квадратні лицьові кахлі розміром 18,5–19,5 × 18,5–19,5 см із пласким рельєфним рослинним орнаментом чотиричастинної композиції, вкритим зеленою поливою та без поливи. Кахлі завтовшки 0,7–0,8 см мали двоступінчасту облямівку та коробчасту румпу завдовжки 9,0–10,0 см, що не відступала від краю лицьової пластини. На рогах груби містилися наріжні кахлі, що склалися з цілої та половинної кахель, розташованих під прямим кутом одна до одної і об'єднаних спільною румпою. Завершення груби складалося з карнизних кахель та коронок у вигляді зубців башт (часткову графічну реконструкцію груби виконала авторка статті), що надавало грубі вигляд неприступної споруди-башти замку. Фрагменти кахель подібної конструкції та орнаменталії, також вкриті зеленою поливою, знайдено під час розкопок також на території заповідника, що дає підставу говорити про опалювання на той час монастирських келій кахельними грубами, подібними до описаної вище.

До періоду гетьманування Івана Мазепи відноситься новий етап оновлення та перебудови Святої Софії. Облицювальною плиткою, орнамент якої складався з квадратів $4,5 \times 4,5$ см та $6,0 \times 6,0$ см, вкритих глазур'ю темно-синього, жовтого, бірюзового та салатого кольорів у техніці виїмчастої емалі, було оздоблено (поновлено) у кінці XVII – на початку XVIII ст. при митрополиті Варлаамі Ясинському (храмобудівнича діяльність гетьмана Івана Мазепи, який фінансував реставрацію та відбудову Софійського собору й монастиря) нижній пояс синтрона та вертикальні смуги полілітії центрального вітваря, якими було замінено зруйновані смуги киеворуського часу зі смальти. Частину з них можна побачити *in situ* в головному вітварі собору, а невеликі фрагменти зберігаються у фондах заповідника (іл. 1).



Іл. 1. Нижній пояс синтрона та вертикальні смуги полілітії центрального вітваря.
За: <https://vitrageclassic.kiev.ua/already-there/>

Зауважмо, що відзначено три варіанти плитки. Перший, орнаментований квадратами-ромбами $4,5 \times 4,5$ см, був виконаний на достатньо професійному рівні. Другий, орнамент якого складався з квадратів-ромбів $6,0 \times 6,0$ см, був виконаний не зовсім професійно: недбало зроблені квадрати заповнені поливою, що подекуди виходила за краї своїх чарунок. І третій, що був виконаний дуже недбало: квадрати $6,0 \times 6,0$ см

перетворювалися на прямокутники, полива перетікала з однієї чарунки в іншу через погано зроблені краї (іл. 2).



Іл. 2. Керамічні плитки з кольоровою поливою. Межа XVII–XVIII ст.
За: <https://vitrageclassic.kiev.ua/already-there/>

Те саме можна сказати й про підлогу, що була покладена одночасно з облицювальною плиткою і також частково збереглася у вівтарі, але на ній майже не залишилося поливи. Ця підлога складалася з тонких, завтовшки 1,5–2,0 см, плиток двох типів: круглої – діаметром 21,0×22,0 см, вкритої глазур'ю білого, жовтого, синього та бірюзового кольорів у техніці виїмчастої емалі, та фігурних плиток підтрикутної форми з півколовими вирізами, вкритих зеленою поливою, які оточували круглу плитку (іл. 3).



Іл. 3 Керамічні плитки з кольоровою поливою, підлога.
За: <https://vitrageclassic.kiev.ua/already-there/>

Над цією підлогою містилася підлога із шестикутних великих плиток, не вкритих поливою зі сторонами 14,5–15,0 см і завтовшки 2,0–2,5 см, покладених на вапняковому розчині (частина плиток підлоги зберігається у фундаментах заповідника). Ця підлога відноситься до часу Рафаїла Заборовського (1731–1747), коли також проводилися ремонтні та будівельні роботи у монастирі.

У фундаментах заповідника зберігаються великі керамічні декоративні вставки прямокутної форми з рельєфним зображенням голів ангелів з розпростертими крилами (мотив дуже поширений у декоративно-прикладному мистецтві бароко) та розеток із зображенням квітки лотоса, вкритих глазур'ю білого, синього, бірюзового та жовтого кольорів (іл. 4; 5).



*Іл. 4. Керамічна настінна вставка з кольоровою поливою.
Межа XVII–XVIII ст.*



*Іл. 5. Керамічна полив'яна декоративна вставка з головою ангела.
Межа XVII–XVIII ст.*

Вони оздоблювали наприкінці XVII – на початку XVIII ст. барабан купола та екстер'єри Михайлівського собору і несли, мабуть, крім декоративного, символічне навантаження, що визначалося й місцем розташування вставок. Так, розетка об'єднувала в собі християнський символ Богоматері (троянда) із солярним знаком та символом лотоса, основний смисл якого зводиться до творящої сили, пов'язаної із жіночим началом. Розташовані на барабані під куполом (символ космосу, Бога) храму, вони об'єднувалися в символічну систему космічного (Божого) захисту царства земного й небесного. До цієї символічної системи приєднуються і вставки із зображенням ангелів з розпростертими крилами (захисту, «Покрова» – улюблена ікона українських козаків XVII–XVIII ст.) Символічними також кольори вставок: синій, блакитний (символ космосу, Бога), жовтий (символ влади земної та небесної), білий (символ чистоти). У фондах також зберігаються фрагменти подібних декоративних вставок з розкопок у Софіївському соборі, що дозволяє припустити існування такого ж декоративного оздоблення й на спорудах Софіївського монастирю того часу.

До часів І. Мазепи відноситься й більшість пічних кахель, зібраних під час розкопок у 70-х роках ХХ ст. на території заповідника (розкопки І. Ф. Тоцької) (іл. 6).



Іл 6. Кахля з кольоровою поливою. Межа XVII–XVIII ст.

Усі вони червоноглиняні, завтовшки 0,8–0,9 см. Частина з них прикрашена рельєфним, реалістично виконаним рослинним орнаментом витонченого рисунку з барочними мотивами виноградної лози з листям і гронами винограду, вкритим багатокольоровою глазур'ю. До цих орнаментальних композицій слід віднести й кахлі розміром 22,0×22,0 см з криноподібним рельєфним орнаментом, де на синьому тлі розташований зеленого кольору крин з голубувато-білим паростком і жовтими перетинками, а також кахлі з орнаментом центричної композиції з переплетених кіл та кахлі з орнаментом зі стилізованого листя аканта. Звичайно, на синьому тлі розміщена рельєфна рослинна композиція, вкрита глазур'ю бірюзового, блакитно-білого, салатowo-зеленого та жовтого

кольорів. Ця гама кольорів та орнаментальні композиції характерні для архітектурно-декоративної кераміки міських шарів великих міст України кінця XVII – початку XVIII ст. (періоду гетьманування Івана Мазепи й підйому національної самосвідомості українського народу) і часто трапляються при розкопках Чернігова, Батурина та Києва. Майже всі орнаментальні композиції на кахлях мають ще й символічне навантаження, що доречно у такій пам'ятці православ'я (розетка, крин, грона винограду з листям, лілія). Інша група кахель цього періоду теж має переважно вишуканий рисунок орнаменту з рослинними мотивами, але вкрита поливою зеленого кольору. Іноді кахлі з одним мотивом орнаменту вкриті різнокольоровою глазур'ю та зеленою поливою. Так, у фондах заповідника зберігаються дві кахлі-коронки з орнаментальним мотивом лілії, з яких одна вкрита різнокольоровою глазур'ю, друга – зеленою поливою. До окремої групи відносяться кахлі, орнаментальна композиція яких не вкрита поливою. Вони простіші за орнаментом, переважно геометричним, недбало зробленим. Такими кахлями обкладали груби, призначені для бідніших верств населення міста.

Із середини XVIII ст. у Києві поширилося фабричне виробництво мальованих кахель із зображенням букетів, окремих квітів та сюжетних сцен з пейзажами, що наносилися трьома-чотирма кольорами по світлій глазурі тла кахлі або двома кольорами. У фондах заповідника зберігаються цілі форми й фрагменти таких кахель. Вони невеликих розмірів, виготовлені зі світлої глини з домішкою просіяного піску, з румпою, що відступає від краю лицьової пластини, і прикрашені зображенням букетів у вазі або однієї-двох квіток у центрі лицьової пластини кахлі.

Стисло описані основні типи архітектурно-декоративної кераміки XVII–XVIII ст., що відбивають певні історичні етапи розвитку архітектури й матеріальної культури монастиря і зберігаються в Національному заповіднику «Софія Київська», являють собою тільки частину великої

колекції, що потребує досконалого наукового дослідження та опублікування цього матеріалу в науковій літературі.

Лариса Виногородська
к.і.н., старша наукова співробітниця
науково-дослідного відділу історико-
археологічних досліджень
Музею історії Десятинної церкви